

ISSN 0354-8759

*Beogradska
defektološka
škola*

*Belgrade School of
Special Education
and Rehabilitation*

Vol. 21, No. 3 (2015)

Ranije - before: DEFEKTOLOŠKA TEORIJA I PRAKSA (1977-1995)
Ranije - before: SPECIJALNA ŠKOLA (1952-1977)

Beogradska defektološka škola

Izdavači:

Društvo defektologa Srbije & Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Za izdavače:

Siniša Ranković, predsednik Upravnog odbora
prof. dr Snežana Nikolić, dekan

Uređivački odbor:

prof. dr Nadica Jovanović Simić, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija; *prof. dr Nenad Glumbić*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija; *prof. dr Lelia Kiš-Glavaš*, Sveučilište u Zagrebu – Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Hrvatska; *prof. dr Špela Golubović*, Univerzitet u Novom Sadu – Medicinski fakultet, Srbija; *prof. dr Goran Ajdinski*, Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“ – Filozofski fakultet, Makedonija; *prof. dr Jasna Bajraktarević*, Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet, Bosna i Hercegovina; *prof. dr Vladimir Trajkovski*, Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“ – Filozofski fakultet, Makedonija; *prof. dr Mile Vuković*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija; *prof. dr Srboljub Đorđević*, Univerzitet u Nišu – Učiteljski fakultet u Vranju, Srbija; *prof. dr Fadilj Eminović*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija; *prof. dr Branka Jablan*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija; *prof. dr Danijela Ilić-Stošović*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija; *prof. dr Mirjana Japundža-Milisavljević*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija; *prof. dr Branislav Brojčin*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija; *prof. dr Jasmina Karić*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija; *prof. dr Edina Šarić*, Univerzitet u Tuzli – Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Bosna i Hercegovina; *prof. dr Janez Drobnič*, Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta, Slovenija; *doc. dr Nataša Dragašević Mišković*, Univerzitet u Beogradu – Medicinski fakultet, Srbija; *doc. dr Renata Pinjatela*, Sveučilište u Zagrebu – Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Hrvatska; *doc. dr Nebojša Macanović*, Univerzitet u Banjoj Luci – Fakultet političkih nauka, Bosna i Hercegovina; *dr Nikoleta Gutvajn*, naučni saradnik, Institut za pedagoška istraživanja, Srbija; *prof. dr Gordana Nikolić*, Univerzitet u Novom Sadu – Pedagoški fakultet u Somboru, Srbija; *doc. dr Dragana Stanimirović*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija; *doc. dr Slavica Pavlović*, Sveučilište u Mostaru – Fakultet prirodoslovnih i odgojnih znanosti, Bosna i Hercegovina.

Glavni i odgovorni urednik:

dr Srećko Potić

Tehnički sekretar:

Marijana Taranović Todorović

Tiraž: 150

Jezička redakcija teksta i prevod:

Jasmina Stojanović

Štampa: BIG štampa, Beograd

ISSN 0354-8759

Uredništvo:

„Beogradska defektološka škola“, Kosovska 8/1, 11000 Beograd,
Srbija; e-mail: bds.casopis@gmail.com
Časopis izlazi tri puta godišnje.

Belgrade School of Special Education and Rehabilitation

Publishers:

Special Educators and Rehabilitators Association of Serbia &
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

For Publishers:

Siniša Ranković - Chairman of the Board
Snežana Nikolić, Professor - Dean

Editorial Board:

Nadica Jovanović Simić, PhD, Professor, University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia; *Nenad Glumbić*, PhD, Professor, University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia; *Lelia Kiš-Glavaš*, PhD, Professor, University of Zagreb - Faculty of Education and Rehabilitation Sciences, Croatia; *Špela Golubović*, PhD, Professor, University of Novi Sad - Medical Faculty, Serbia; *Goran Ajdinski*, PhD, Professor, SS. Cyril and Methodius University in Skopje - Faculty of Philosophy, Macedonia; *Jasna Bajraktarević*, PhD, Professor, University of Sarajevo - Faculty of Educational Sciences, Bosnia and Herzegovina; *Vladimir Trajkovski*, PhD, Professor, SS. Cyril and Methodius University in Skopje - Faculty of Philosophy, Macedonia; *Mile Vuković*, PhD, Professor, University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia; *Srboljub Đorđević*, PhD, Professor, University of Niš, Teacher-Training Faculty of Vranje; *Fadilj Eminović*, PhD, Associate Professor, University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia; *Branka Jablan*, PhD, Associate Professor, University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia; *Danijela Ilić-Stošović*, PhD, Associate Professor, University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia; *Mirjana Japundža-Milisavljević*, PhD, Associate Professor, University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia; *Branislav Brojčin*, PhD, Associate Professor, University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia; *Jasmina Karić*, PhD, Associate Professor, University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia; *Edina Šarić*, PhD, Associate Professor, University of Tuzla - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Bosnia and Herzegovina; *Janez Drobnič*, PhD, Assistant Professor, University of Primorska - Faculty of Education, Slovenia; *Nataša Dragašević Mišković*, PhD, Assistant Professor, University of Belgrade - School of Medicine, Serbia; *Renata Pinjatela*, PhD, Assistant Professor, University of Zagreb - Faculty of Education and Rehabilitation Sciences, Croatia; *Nebojša Macanović*, PhD, Assistant Professor, University of Banja Luka - Faculty of Political Science, Bosnia and Herzegovina; *Nikoleta Gutvajn*, PhD, Research Associate, Institute for Educational Research, Serbia; *Gordana Nikolić*, PhD, Associate Professor, University of Novi Sad - Faculty of Education in Sombor, Serbia; *Dragana Stanimirović*, PhD, Assistant Professor, University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia; *Slavica Pavlović*, PhD, Assistant Professor, University of Mostar - Faculty of Science and Education, Bosnia and Herzegovina.

Editor-in-Chief:

Srećko Potić, PhD

Technical Secretary:

Marijana Taranović Todorović

Proofreading and Translation:

Jasmina Stojanović

Circulation: 150

Printing: BIG štampa, Belgrade

ISSN 0354-8759

„Belgrade School of Special Education and Rehabilitation“, Kosovska
8/1, 11000 Belgrade, Serbia;
e-mail: bds.casopis@gmail.com
Published three times a year.

Osobnosti i značaj rane interakcije roditelj-dete za razvoj veština komunikacije kod dece sa Daunovim sindromom

Marija CVIJETIĆ¹

Škola za osnovno obrazovanje i vaspitanje učenika sa smetnjama u razvoju
„6. oktobar“, Kikinda, Srbija

Deca sa Daunovim sindromom od najranijeg detinjstva pokazuju niz specifičnosti i teškoća u oblasti verbalne i neverbalne komunikacije, koje u manjoj ili većoj meri perzistiraju kod ove populacije i kasnije tokom života. Kako se ove teškoće mogu uočiti rano u razvoju i kako ova deca u prvim godinama života provode najveći deo vremena u porodičnom okruženju, njihovi roditelji mogli bi imati značajnu ulogu u ranom stimulanju govora i komunikacije.

Cilj rada odnosi se na utvrđivanje karakteristika i značaja rane interakcije dece sa Daunovim sindromom i njihovih roditelja za razvoj komunikacionih sposobnosti ove dece, kao i identifikovanje potencijalnih pravaca intervencije u ovoj oblasti koji podrazumevaju angažovanje roditelja.

Na osnovu pregleda i analize dostupne literature može se zaključiti da učestalost i stil interakcije, responzivnost roditelja za komunikacione pokušaje deteta, uvremenjenost odgovora roditelja i praćenje detetovih interesovanja u komunikaciji mogu biti povezani sa kasnijom komunikacionom kompetencijom dece sa Daunovim sindromom. Posebno se ističe značaj zajedničke, strukturisane igre ove dece sa roditeljima, kao metod unapređenja kvaliteta te igre, što je važan prediktor razvoja govorne komunikacije. Takođe, pokazalo se da su programi rane intervencije koji se zasnivaju na povećanju responzivnosti roditelja za komunikaciono ponašanje njihove dece sa Daunovim sindromom i obučavanju roditelja strategijama podsticanja razvoja komunikacionih sposobnosti deteta u kućnim uslovima efikasni u unapređenju kvantiteta i kvaliteta jezičkih sposobnosti i komunikacije ove dece.

1 Marija Cvijetić, maja.flower@yahoo.com

Kako kvalitet rane interakcije dece sa Daunovim sindromom i njihovih roditelja predstavlja značajnu determinantu razvoja veštine komunikacije ove dece, važno je ulagati napore u uspostavljanje adekvatnih obrazaca ove interakcije, ugrađujući intervencije u svakodnevne rutine i interakcije u prirodnom (porodičnom) okruženju deteta, u cilju optimalnog stimulisanja ovih veština na ranom uzrastu.

Ključne reči: igra, intelektualna ometenost, interakcija roditelja i dete, rana intervencija

Uvod

Sposobnost komunikacije jedna je od najvažnijih razvojnih sposobnosti deteta jer predstavlja sredstvo putem kojeg dete dolazi do zadovoljenja brojnih svojih potreba – kako fizičkih, tako i psiholoških. Od najranijeg uzrasta, dete komunicira sa roditeljima, prvo neverbalno (putem plača, pogleda, pokreta, gesta...), a kasnije i verbalno, saopštavajući tako svoje potrebe, želje i interesovanja. Interakcija između roditelja i deteta je primarni socijalni kontekst za učenje kod novorođenčadi, a dijadna interakcija, naročito proces zajedničke pažnje između dece i roditelja, osnova je za pojavu komunikacije (Adamson, Bakeman, Deckner, & Ronski, 2009). Ispoljavanje emocija i uspostavljanje različitih socijalno-kognitivnih procesa kao što su emocionalna regulacija i rekognicija, upućivanje na nešto (*referencing*), praćenje pogledom i neverbalna komunikacija su prvo primetni u interakciji roditelja i deteta. Na veoma ranom uzrastu, već između drugog i trećeg meseca, dolazi do razvoja sinhronizacije i reciprociteta u ponašanju između roditelja i novorođenčeta, što predstavlja neophodan kontekst za uspostavljanje zdrave afektivne vezanosti (Iarocci, Yager, Rombough, & McLaughlin, 2008). Dijadna interakcija u kojoj roditelj i dete na ranom uzrastu dele pažnju licem u lice su preduslovi za kasnije deljenje pažnje prema neživim objektima ili drugim značajnim odraslima ili vršnjacima (Carpendale & Lewis, 2004).

Komunikaciona interakcija koja podrazumeva koordinaciju pažnje između predmeta i roditelja (ili drugog značajnog odraslog) predstavlja važan korak u detinjoj svesnosti o i interesovanju za osobe i događaje, a samim tim i za učenje. Nelingvistička sredstva su primarni način izražavanja rane intencionalnosti kod dece, a koordinisana zajednička pažnja je važan rani prediktor sposobnosti socijalne komunikacije i predviđa početak razvoja govora. Jezičke sposobnosti deteta se grade na bazi preligvalnih veština koje mogu služiti i kao pokazatelj detetovog trenutnog nivoa postignuća i

kao snažan indikator potencijala deteta za kasniju jezičku kompetenciju. Pojedine komponente prelingvističkog razvoja (rano vokalizovanje, razumevanje reči, simbolička igra, upotreba gestova, iniciranje zajedničke pažnje i odgovoranje na nju), kvalitet rane interakcije sa roditeljima i postojanje porodične istorije jezičkih teškoća ili teškoća u učenju identifikovane kao snažni prediktori kasnijeg jezičkog razvoja kod dece tipičnog razvoja (Crais, Watson, & Baranek, 2009).

Visok nivo sinhronizacije u interakciji deteta i roditelja na ranom uzrastu (koji podrazumeva responzivnost za komunikacione signale, deljenje pozitivnih emocija i opštu međusobnu usaglašenost u ponašanju) povezan je sa višim nivoima kasnije komunikacione kompetencije deteta. Potencijalno objašnjenje ovakve veze bazira se na pretpostavci da deljenje pozitivnih emocija služi kao motivacioni faktor u produžavanju interakcije roditelj-dete, tako da su deca u dijadama sa visokim nivoom pozitivnih emocija više izložena jeziku nego deca iz dijada sa manje pozitivnim osećanjima. Ovakav nalaz sugeriše da je sinhronizacija u okviru dijade roditelj-dete dinamičan proces u kome oba partnera doprinose tekućoj interakciji (Lindsey, Cremeens, Colwell, & Caldera, 2008). Sa jezičkim razvojem dece povezani su i neki drugi obrasci ponašanja roditelja na ranom uzrastu deteta: učestalost interakcije roditelj-dete, responzivnost na dečiju komunikaciju, količina i kvalitet govora upućenog detetu i upotreba strategija za podsticanje učenja jezika (Kaiser & Roberts, 2011).

U odnosu na decu tipične populacije, razvoj veština komunikacije kod dece sa intelektualnom ometenošću je zakasneo u odnosu na očekivanja na osnovu hronološkog uzrasta. Kognitivne, motoričke, perceptivne i teškoće u domenu socijalizacije na različite načine ograničavaju mogućnosti ove dece za usvajanje i efikasnu upotrebu sredstava verbalne (reči) i neverbalne komunikacije (pokreta, mimike, gesta). Kako je proces komunikacije dvosmeran i na njegov kvalitet utiče komunikaciono ponašanje obe strane, roditelji ove dece imaju složeniji zadatak u odnosu na roditelje dece tipičnog razvoja prilikom podsticanja razvoja komunikacionih veština na ranom uzrastu deteta. Pokazalo se da brojne karakteristike deteta povezane sa intelektualnom ometenošću mogu negativno uticati na responzivnost njihovih roditelja: nizak nivo inicijative deteta, sporo davanje odgovora, izbegavanje pogleda ili atipičan kontakt pogledom, socijalna anksionost i stidljivost, stereotipno ponašanje, nerazumljiv govor, slaba kratkoročna memorija i širok spektar problema u ponašanju (Warren & Brady, 2007). Deca sa Daunovim sindromom, kao deo populacije dece sa intelektualnom

ometenošću uglavnom imaju značajna ograničenja komunikacionih veština, naročito u domenu verbalne komunikacije. Nalazi istraživanja dobijeni na uzorcima dece tipičnog razvoja sugerišu da rana interakcija i razmena roditelja i deteta imaju veliki potencijal i predstavljaju značajan kontekst za razvoj komunikacione kompetencije dece (Carpendale & Lewis, 2004; Carpenter, Nagell, Tomasello, Butterworth, & Moore, 1998). Kako je prisustvo Daunovog sindroma vidljivo već na rođenju deteta, moguće je od veoma ranog uzrasta započeti sa intervencijama usmerenim na unapređenje različitih oblasti razvoja komunikacije ove dece, uz učešće njihovih roditelja.

Cilj ovog rada odnosi se na utvrđivanje karakteristika i značaja rane interakcije dece sa Daunovim sindromom i njihovih roditelja za razvoj komunikacionih sposobnosti ove dece, kao i identifikovanje potencijalnih pravaca intervencije u ovoj oblasti koji podrazumevaju angažovanje roditelja.

Metod

U ovom radu izvršen je pregled radova u kojima je sa teorijskog i praktičnog aspekta obrađena problematika ranog razvoja sposobnosti verbalne i neverbalne komunikacije kod dece sa Daunovim sindromom, posmatrano kroz ulogu roditelja ove dece u tom procesu. Osnovna pretraga je izvršena putem pretraživača *Google Scholar*, pri čemu su korišćene ključne reči: *Down syndrome, early parent-child interaction, communication, early intervention, symbolic play, parent role in early treatment*. Uvid u dostupnu literaturu ostvaren je putem elektronske baze podataka Konzorcijuma biblioteka Srbije za objedinjenu nabavku – KoBSON.

Pregled istraživanja

Rani komunikacioni profil dece sa Daunovim sindromom

Specifičan profil razvojnih sposobnosti, u vidu karakterističnog obrasca snaga i slabosti dece sa Daunovim sindromom, uočljiv je već na veoma ranom uzrastu (Fidler, 2006). Ekspresivni govor uglavnom je manje razvijen u odnosu na očekivanja prema mentalnom uzrastu (Martin, Klusek, Estigarribia, & Roberts, 2009), a oblast komunikacije generalno predstavlja relativnu slabost kod ove dece u odnosu na domen socijalizacije i dnevnih životnih veština (Dykens, Hodapp, & Evans, 2006). U domenu veština

preverbalne komunikacije već na uzrastu 14-16 meseci uočava se značajan jaz između dece sa Daunovim sindromom i dece tipičnog razvoja, u korist druge grupe dece (Klein, Adi-Japha, & Rosenthal, 2009). U poređenju sa decom tipične populacije, mala deca sa Daunovim sindromom imaju teškoće u neverbalnom zahtevanju (*nonverbal requesting*), veštini za koju se pokazalo da predstavlja prediktor kasnijeg razvoja ekspresivnog jezika kod ove dece (Mundy, Kasari, Sigman, & Ruskin, 1995). Ispoljavanje zahteva podrazumeva da dete koristi gestove (npr. pokazivanje prstom) ili neverbalnu vokalizaciju da zatraži od odraslog da mu da određeni predmet ili da odrasli izvrši neku akciju. Značaj zahtevanja za facilitiranje jezičkog razvoja deteta zasniva se na: (a) otkriću deteta da je komunikacija efikasno sredstvo za zadovoljavanje njegovih potreba i (b) ulozi zahteva u podsticanju roditelja na davanje odgovora roditelja koji dalje olakšavaju učenje jezika kod deteta (McCathren, Yoder, & Warren, 1999, prema Yoder & Warren, 2002).

Poznavanje oblasti potencijala i ograničenja dece sa Daunovim sindromom polazna je osnova za kreiranje adekvatnih intervencija u cilju stimulisanja razvoja komunikacije. Oblasti potencijala ove dece, koje mogu predstavljati bazu za razvoj verbalnih i neverbalnih komunikacionih sposobnosti, uglavnom se odnose na naglašeno interesovanje za druge osobe i relativno očuvanu sposobnost vizuelnog procesiranja. Bebe sa Daunovim sindromom starosti svega nekoliko meseci imaju naglašenu pažnju ka osobama koja se ogleda u učestalom gledanju u lice majke i dugom održavanju kontakta očima (Berger & Cunningham, 1981). Takođe, oblašću snage može se smatrati relativno dobra rana imitacija pokreta kod ove dece (Heiman & Ullstadius, 1999, prema Fidler, Most, & Philofsky, 2008), kao važna bazična veština za usvajanje i korišćenje gestova. Pragmatske veštine dece sa Daunovim sindromom su uglavnom relativno dobre i ova deca često koriste kompenzatorne strategije u nastojanju da ih drugi razumeju: izraz lica, gestove i različite motorne akcije (Bray & Woolnough, 1988, prema Launonen, von Tetzchaner, & Jensen, 1996). Domen snage predstavlja i obrazac upotrebe gestova, za koji se pokazalo da se razlikuje u odnosu na decu sa intelektualnoim ometenošću druge etiologije. U istraživanju Harisa i saradnika zabeleženo je da deca sa Daunovim sindromom na mentalnom uzrastu od 17-18 meseci koriste značajno više gestova nego deca sa Vilijamsvom sindromom upareni po hronološkom uzrastu, razumevanju govora i govornoj produkciji (Harris, Barlow-Brown, & Chasin, 1995, prema Crais et al., 2009). Ipak, i u domenu upotrebe gestova postoje razlike između male dece sa Daunovim sindromom u odnosu na decu tipičnog razvoja istog jezičkog nivoa. Deca sa

Daunovim sindrovom imaju manji repertoar gestova, značajno ređe kombinuju gest i reč koji imaju različito značenje (što prethodi kombinovanju dve reči u govoru), te kod ove dece postoji i produženi period prelaska sa stadijuma jedne na stadijum dve reči u komunikaciji (Iverson, Longobardi, & Caselli, 2003).

Kada je reč o igri, kao važnom kontekstu za razvoj sposobnosti komunikacije na ranom uzrastu, više istraživanja je pokazalo da su tok i sadržaj simboličke igre dece sa Daunovim sindromom slični onima kod dece tipičnog razvoja istog mentalnog uzrasta (De Falco, Esposito, Venuti, & Bornstein, 2008). Značaj igre za razvoj komunikacije ogleda se u postojanju paralelizma između razvoja simboličke igre i razvoja komunikacije, što verovatno ima zajedničku osnovu u kognitivnom razvoju, povezanu sa upotrebom simbola (Siller & Sigman, 2008, prema Kaiser & Roberts, 2011). Takođe, pokazalo se da je unapređenje simboličke igre kao rezultat intervencije na ranom uzrastu povezano sa napretkom u jezičkom razvoju (Kasari, Paparella, Freeman, & Jahromi, 2008).

Kako su pozitivne interakcije majka-dete i veća responzivnost majke povezane sa napretkom deteta u socijalnim, komunikacionim i kognitivnim veštinama (Landry, Smith, & Swank, 2006), važno je razmotriti obrasce rane interakcije dece sa Daunovim sindromom i njihovih roditelja. Istraživanja su pokazala da ova deca mogu biti manje responzivni komunikacioni partneri za svoje roditelje, naročito u ranom detinjstvu, jer slabije iniciraju komunikaciju, pokazuju niži opšti kvalitet obrazaca društvenog ponašanja (Adamson, Bakeman, Deckner, & Nelson, 2012) i slabije prepoznaju emocije nego deca tipičnog razvoja istog mentalnog uzrasta (Williams, Wishart, Pitcairn, & Willis, 2005). Nadalje, socijalni signali koje produkuju ova deca manje su predvidivi, jasni i učestali, pa ih njihovi roditelji češće pogrešno interpretiraju ili propuštaju da uoče ove signale. Na primer, bebe sa Daunovim sindromom manje se osmehuju, manje kontaktiraju očima i slabije pružaju svoje ruke i noge ka roditelju (Cicchetti & Sroufe, 1978, prema Iarocci et al., 2008). Rezultati istraživanja u kome su upoređivani obrasci interakcije dece sa Daunovim sindromom i dece tipičnog razvoja pokazali su da bebe sa ovim sindromom stare osam nedelja već značajno slabije komuniciraju, manje obraćaju pažnju na majku i manje su živahne nego bebe tipičnog razvoja. Kada su bebe sa Daunovim sindromom dostigle uzrast od 20 nedelja, njihove majke bile su značajno manje senzitivne na komunikacione pokušaje svoje dece od majki beba tipične populacije (ovakva razlika nije postojala na uzrastu od osam nedelja) (Slonims & McConachie, 2006). Ipak, ohrabruju

nalazi pojedinih studija u kojima je zabeleženo da je kvalitet interakcije majka-dete bolji kod dece sa Daunovim sindromom u poređenju sa decom sa intelektualnom ometenošću druge etiologije (Marcheschi, Millepiedi, & Bargagna, 1990, prema Venuti, De Falco, Giusti, & Bornstein, 2008) i decom sa cerebralom paralizom, u odnosu na koju su deca sa Daunovim sindromom značajno aktivnija u interakciji sa svojim majkama, povećavajući reciprocitet komunikacije (Singh, Iacono, & Gray, 2015).

Značaj rane interakcije za razvoj komunikacionih veština

Autori studija u čijem je fokusu bilo ispitivanje povezanosti između intenziteta i/ili kvaliteta rane interakcije dece sa Daunovim sindromom i njihovih roditelja sa kasnijom komunikacionom kompetencijom ove dece uglavnom su navodili rezultate koji govore u prilog postojanju ovakve povezanosti.

Mahoni je sproveo nekoliko studija nastojeći da utvrdi da li je način na koji majka komunicira sa svojim detetom povezan sa nivoom razvijenosti veština komunikacije kod deteta. Jednom od ovih studija (Mahoney, 1988) obuhvaćeno je 60 parova majki i njihove male dece sa teškoćama u razvoju, pri čemu je 90% ove dece imalo dijagnozu Daunovog sindroma. Prema rezultatima ove studije, nije utvrđena značajna povezanost strukture i pragmatске funkcije komunikacije majke sa nivoom razvoja i komunikacionog funkcionisanja dece. Ovakvi nalazi sugerišu da sadržaj i složenost iskaza majki u konverzaciji sa ovom decom nisu povezani sa stepenom razvoja jezika i veština komunikacije dece. Sa druge strane, način na koji je majka odgovarala na komunikacione pokušaje deteta bio je snažno povezan sa dečijim nivoom komunikacionog funkcionisanja. Majčina responzivnost na komunikacione signale deteta bila je klasifikovana u jednu od tri kategorije. Majke iz prve grupe (*Responders*) bile su visoko responzivne na verbalne i neverbalne komunikacione pokušaje njihove dece i tretirale ih kao legitimnu komunikaciju, čak iako vokalizacija i gestovi deteta nisu imali očigledno značenje ili su njihove namere bile nejasne. Druga grupa majki (*Attenders*), bila je generalno veoma predusretljiva prema detetu, ali nije često odgovarala kada dete inicira komunikaciju. Ove majke su dosta komunicirale sa svojom decom, ali je je njihova interakcija bila fokusirana na pružanje informacija (npr. naziva, boja, funkcija predmeta) ili postavljenje pitanja deci koja obično nisu bila povezana sa onim za šta je dete trenutno zainteresovano. Treća grupa (*Ignorers*) bila je veoma neresponzivna u komunikaciji sa svojom decom.

Dok su govorile svojoj deci, ove majke su ili ignorisale komunikacione pokušaje deteta ili ih nisu ni opažale. Deca majki iz ove tri grupe bila su na veoma različitim nivoima komunikacionog razvoja. Deca majki iz prve grupe imala su značajno više jezičke skorove nego deca majki iz druge grupe, koja su bila značajno naprednija u jezičkim i komunikacionim veštinama u odnosu na decu čije su majke svrstane u treću grupu u okviru ove studije.

Uloga porodičnog okruženja u adaptivnom razvoju male dece sa Daunovim sindromom potvrđena je nalazima longitudinalnog istraživanja u kome se pokazalo da su porodična kohezija i obrasci interakcije između majke i deteta bili prediktori napretka deteta u različitim adaptivnim veštinama. Deca čije su majke visoko emocionalno suportivne i responzivne i čiji članovi porodice osećaju veću međusobnu povezanost, tokom vremena pokazuju značajan napredak u komunikaciji, socijalizaciji i nezavisnijem izvršavanju zadataka brige o sebi (Hauser-Cram et al., 1999). U drugoj longitudinalnoj studiji autori su zabeležili da su kvalitet i učestalost interakcija između majke i deteta sa intelektualnom ometenošću bili prediktori komunikacione kompetencije deteta na uzrastu od tri godine. Do uzrasta od 10 godina, deca roditelja čiji je kvalitet interakcije bio viši i pozitivnije emocionalno obojen imala su, u proseku, prednost od oko 10 meseci u veštinama komunikacije (Hauser-Cram et al., 2001). Utvrđena je i pozitivna povezanost između nivoa responzivnosti majki male dece sa lakom i umerenom intelektualnom ometenošću i kasnijeg jezičkog razvoja. Deca visoko responzivnih majki imala su više koristi od rane intervencije usmerene na razvoj sposobnosti komunikacije u odnosu na decu čije su majke bila manje responzivne u reagovanju na komunikacione pokušaje svoje dece tokom interakcije (Yoder & Warren, 1998, prema Warren & Brady, 2007).

Na zaključak da vrsta i sled sekvenci interakcije između majki i dece sa Daunovim sindromom mogu biti od izuzetnog značaja za učenje, jezički razvoj i razvoj komunikacije uopšte navode nalazi istraživanja Kleina i saradnika (Klein et al., 2009) u kome je procenjivana efikasnost ponašanja podučavanja (*teaching behaviors*) majki dece sa Daunovim sindromom i dece tipičnog razvoja uzrasta od 7 do 22 meseca za razvoj veština komunikacije ove dece. U poređenju sa majkama dece tipične populacije, majke dece sa Daunovim sindromom su značajno češće usmeravale pažnju svog deteta na predmet ili aktivnost, ali ređe uspevale da je zadrže i daju značenje opaženom ili ga povežu sa postojećim iskustvom deteta. Ovakav nalaz je značajan u kontekstu rezultata iste studije koji su pokazali da su upravo poslednje dve komponente procesa podučavanja (davanje značenja i dovođenje u vezu sa

prethodnim iskustvom) prediktori preverbalnog razvoja i opštih kognitivnih sposobnosti sve dece iz ovog uzorka, dok je izolovano fokusiranje pažnje u negativnoj vezi sa navedenim sposobnostima. Majke dece sa Daunovim sindromom značajno su više regulisale motorno ponašanje svoje dece (pomagale detetu da uradi ono što želi, putem objašnjenja ili demonstracije akcije) u odnosu na majke dece tipičnog razvoja istog mentalnog uzrasta. Kada se ova regulacija ponašanja od strane majki završavala pripisivanjem značenja izvršenoj akciji ili korišćenom predmetu, bila je od koristi za dete u smislu povećanja njegovog ekspresivnog rečnika. Kao značajan detalj u podučavanju deteta sa Daunovim sindromom pokazala se uvremenjenost odgovora majke na ponašanje deteta – majčini odgovori dati odmah nakon što je dete iniciralo akciju bili su efikasni, dok su oni koji nisu neposredno sledili iniciranu komunikaciju deteta bili neefikasni za učenje, verovatno iz razloga što ih dete nije spontano povezivalo sa predmetom ili akcijom koju je želeo da predstavi, te su mu bili irelevantni. Dakle, direktivnost roditelja dece sa Daunovim sindromom ne mora imati negativan uticaj na razvoj veština komunikacije, ukoliko je fokusiranje detetove pažnje praćeno povezivanjem opaženog sa iskustvom i određenim značenjem, kao i podučavanjem deteta strategijama izvršavanja željene aktivnosti. Praćenje razvoja dece iz ovog uzorka pokazalo je da podučavanje dece od strane roditelja postaje sve efikasnije sa uzrastom deteta, čiji se repertoar ponašanja sa sazrevanjem proširuje, te ono postaje sve aktivniji partner u interakciji, što otvara veće mogućnosti za učenje. Ovakav nalaz, zajedno sa nalazom da profil podučavanja dve grupe roditelja počinje da se razlikuje uporedo sa rastućim razlikama u sposobnostima dece sa Daunovim sindromom i dece tipičnog razvoja, govori u prilog dvosmernoj prirodi procesa komunikacije, čiji će kvalitet zavisiti od oba komunikaciona partnera.

Jedan od najznačajnijih obrazaca interakcije, iz ugla podsticanja sposobnosti komunikacije dece sa intelektualnom ometenošću na ranom uzrastu, predstavlja zajednička igra ove dece sa njihovim roditeljima. Nivo simboličke igre uočen kod malog deteta prediktor je kasnijih receptivnih i ekspresivnih jezičkih veština (Lyytinen, Poikkeus, Laakso, Eklund, & Lyytinen, 2001), a viši nivoi zrelosti igre povezani su sa višim nivoima jezičkog razumevanja kod dece sa teškoćama u razvoju (Kennedy, Sheridan, Radlinski, & Beeghly, 1991, prema Crais et al., 2009).

U okviru jedne studije u kojoj je opservirana slobodna igra dece tipične populacije i dece sa Daunovim sindromom sa njihovim majkama i analiziran jezički stil ovih majki, uočeno je da je govor majki dece sa Daunovim

sindromom direktivniji i da one postavljaju manje pitanja svojoj deci. Rezultati pomenute studije sugerišu da majke dece sa Daunovim sindromom imaju više „kontrolišući“ stil interakcije u odnosu na majke dece tipičnog razvoja, što može biti u vezi sa teškoćama ovih majki da ostvare adekvatne recipročne interakcije sa svojom decom, te pribegavaju većem strukturisanju ponašanja deteta, dajući jednostavnu i repetitivnu pomoć, kako bi usmeravale interakciju u pravcu većeg kvaliteta (Venuti, De Falco, Esposito, Zaninelli, & Bornstein, 2012). Na veću direktivnost roditelja dece sa Daunovim sindromom u odnosu na roditelje dece tipičnog razvoja ukazuju i De Falco i saradnici (De Falco, Venuti, Esposito, & Bornstein, 2011) u studiji u okviru koje su analizirali pragmatske karakteristike govora roditelja usmerenog ka njihovoj deci tokom slobodne igre. Zabeleženo je da roditelji dece sa Daunovim sindromom kada komuniciraju sa svojom decom koriste više direktnih izjava i postavljaju manje pitanja u odnosu na kontrolnu grupu roditelja. Autori studije direktivni stil ovih roditelja tumače kao odraz njihovih pokušaja da maksimalizuju efikasnost njihove verbalne stimulacije i podstaknu dečiju igru i komunikaciju u kontekstu smanjene sposobnosti uspostavljanja zajedničke pažnje kod njihove dece. Iako se generalno smatra da direktivnost i intruzivnost roditelja tokom igre sa njihovom decom imaju negativan uticaj na kvalitet dečije igre, u populaciji dece sa Daunovim sindromom intenzivnije strukturisanje i usmeravanje dečije igre od strane majke ne mora imati negativan uticaj na kvalitet igre deteta (Roach, Barratt, Miller, & Leavitt, 1998). Ipak, treba imati u vidu da su praćenje detetovog vođenja i postavljanje pitanja detetu od strane roditelja važni prediktori usvajanja jezika (Greenspan, 1997, Yoder, 1989, prema De Falco et al., 2011).

U istraživanju u čijem su fokusu bile razvojne promene i efekti majčinog strukturisanja igre njihovog deteta poređene su tri grupe dece: deca sa Daunovim sindromom i dve grupe dece tipičnog razvoja, ujednačene sa njima po hronološkom i po mentalnom uzrastu. Opservirana je igra majki sa njihovom decom i analizirane su strategije koje majke primenjuju u tom kontekstu. Utvrđeno je da su majke dece sa Daunovim sindromom bile generalno suportivnije u odnosu na majke dece iz poredbenih grupa. Suportivno ponašanje majki ispoljavalo se u vidu držanja predmeta, primicanja predmeta detetu, angažovanja u razmeni igračkaka, ili primene drugih strategija u cilju olakšavanja deci da budu uspešna u svojoj igri. Takođe, majke dece sa ovim poremećajem bile su i vokalno direktivnije nego majke dve grupe dece tipičnog razvoja, koja se nisu međusobno razlikovale u učestalosti ovog ponašanja. Potencijalno objašnjenje ovakvog obrasca ponašanja

može se tražiti u nastojanju ovih majki da kompenzuju tendenciju njihove dece ka pasivnosti u igri i da zadovolje relativno velike potrebe svoje dece za konkretnim uputstvima i vođenjem, posledično preuzimanjući nesrazmerno veliki deo odgovornosti za interakciju. Značajan nalaz ove studije je da je suportivnije ponašanje majki dece sa Daunovim sindromom bilo povezano sa više igre i vokalizacije kod njihove dece (Roach et al., 1998).

U studiji kojom su obuhvaćena deca sa Daunovim sindromom prosečnog uzrasta tri godine i njihove majke i u kome je analizirana povezanost između učešća majke u igri deteta i kvaliteta te igre, pokazalo se da prisustvo majke unapređuje veštine igre kod dece sa Daunovim sindromom. U odnosu na period samostalne igre, ova deca su tokom perioda igre sa majkama više učestvovala u eksplorativnoj (istraživačkoj) igri. Deca sa Daunovim sindromom čije su majke bile visoko senzitivne (svojim ponašanjem intenzivno podržavale igru deteta, reagovala pozitivnim emocijama na signale deteta) u većoj meri su se angažovala u simboličkoj igri, nego deca čije su majke bile manje senzitivne u situaciji zajedničke igre. Može se zaključiti da je uključivanje majke u igru deteta sa Daunovim sindromom bilo povezano sa povećanjem učestalosti i trajanja igre deteta, ali samo interakcije visokog emocionalnog kvaliteta rezultovale su unapređenjem kvaliteta i sofisticiranosti igre deteta (Venuti et al., 2008). Ovakav nalaz od naročitog je značaja ukoliko se ima u vidu da nivo simboličke igre u prvim godinama života dece sa Daunovim sindromom značajno korelira sa nivoom njihovog ekspresivnog i receptivnog govora (O'Toole & Chiat, 2006).

Iako se najveći broj studija rane igrovne interakcije dece sa Daunovim sindromom fokusira na odnos deteta i majke, rezultati pojedinih studija sugerišu da je uloga očeva u ranoj interakciji i igri sa decom sa Daunovim sindromom jednako značajna i da može biti kvalitativno različita u odnosu na ulogu majke. U istraživanju u kome su poređeni obrasci samostalne igre dece sa Daunovim sindromom i igre sa njihovim očevima, nivo eksplorativne i simboličke igre bio je viši u situaciji igre sa ocem, u odnosu na samostalnu igru deteta. Dakle, učešće očeva u igri unapređivalo je kvalitet igre njihovog deteta (De Falco et al., 2008). U studiji u kojoj je izvršena komparacija igre male dece sa Daunovim sindromom sa njihovim majkama i očevima, kao i ponašanje roditelja tokom igre, uočeno je da u odnosu na samostalnu igru, igra dece sa Daunovim sindromom sa roditeljem je više eksplorativna, bilo da su u pitanju majka ili otac. Sa druge strane, igra dece u ovom uzorku imala je više simboličkih elemenata, u odnosu na situaciju kada se dete igra samo, kada su se deca igrala sa očevima, dok razlika nije uočena u nivou simboličke igre sa majkama, u odnosu

na period samostalne igre deteta. Kada su se igrali zajedno, očevi i deca su pokazali visok nivo međusobne usklađenosti ponašanja i aktivnosti, što može biti potencijalno objašnjenje ovakvog nalaza o prednosti očeva u odnosu na majke (De Falco, Esposito, Venuti, & Bornstein, 2010). Prilikom analiziranja funkcionalnih karakteristika govora majki i očeva male dece sa Daunovim sindromom i dece tipičnog razvoja ujednačene po razvojnom statusu, pokazalo se da iako govor majki i očeva obe grupe dece ima sličnu funkciju, majke su generalno više govorile deci od očeva, što je naročito bilo izraženo u pogledu opisivanja. Kako su očevi u ovom uzorku generalno bili manje verbalno suportivni nego majke, ističe se važnost uključivanja očeva (uz majke) u programe rane intervencije kako bi razvili određene veštine i svojoj deci obezbedili optimalnu stimulaciju (De Falco et al., 2011).

Imajući u vidu povezanost između kvaliteta igre deteta i razvoja njegovih socijalnih i komunikacijskih veština, kao i ulogu roditelja u unapređenju veština igre dece sa Daunovim sindromom, nameće se zaključak da zajednička igra dece sa Daunovim sindromom i njihovih roditelja na ranom uzrastu predstavlja efikasan način podsticanja razvoja komunikacionih sposobnosti.

Učešće roditelja u ranoj intervenciji

Poslednjih godina u oblasti rane intervencije kod dece sa teškoćama u razvoju naglašava se potreba za što intenzivnijim uključivanjem roditelja u rad sa njihovom decom u vidu sprovođenja stimulativnih razvojnih aktivnosti u kućnim uslovima. Pored neposrednog angažovanja stručnjaka u sprovođenju rane intervencije sa ovom decom, sve veći akcenat se stavlja na ulogu roditelja kao saradnika u radu na zajedničkim ciljevima u vezi sa razvojem i napredovanjem deteta. U kontekstu navedenog, sugerise se da intervencije namenjene podsticanju razvoja komunikacije kod dece, treba da budu ugrađene u svakodnevne rutine i interakcije u prirodnom (porodičnom) okruženju deteta (Kaiser & Roberts, 2011). Kako kvalitet rane interakcije dece sa Daunovim sindromom i njihovih roditelja, pre svega majki, predstavlja važnu determinantu razvoja veštine komunikacije ove dece, važno je ulagati napore u uspostavljanje adekvatnih obrazaca ove interakcije, kako bi se kreirali uslovi za optimalan komunikacioni razvoj.

Na postojanje potrebe za usmeravanjem roditelja u pravcu adekvatnog reagovanja na rane komunikacione pokušaje njihove dece ukazano je i u studiji čiji su uzorak činila deca sa Daunovim sindromom i deca sa cerebralnom

paralizom uzrasta od jedne do pet godina (na presimboličkom nivou komunikacionog razvoja) i njihove majke. Iako su se majke prilagođavale raznovrsnim komunikacionim ponašanjima svoje dece (npr. imitirale njihovu vokalizaciju) i nastojale da ih uključe u interakciju (postavljajući pitanja, tražeći predmet od deteta), uočene su i situacije u kojima su majke ignorisale ili nisu prepoznavale komunikacione pokušaje njihove dece i nisu odgovorile na njih, a postojao je i visok nivo direktivnosti majki, koji bi mogao voditi slabljenju inicijative deteta u interakciji. Autori su zaključili da postoji potreba za intervencijom usmerenom na smanjenje direktivnosti ovih majki tokom interakcije i povećanje njihove vještine prepoznavanja dečijih komunikacionih ponašanja, uključujući i ona suptilna i teška za „čitanje“, kao i da roditelje treba informisati koji su to interakcioni konteksti najpodsticajniiji za decu i ohrabriti da se angažuju u takvim interakcijama kod kuće (Singh et al., 2015).

Jedan od pristupa za koji se pokazalo da je efikasan u stimulisanju razvoja jezika i komunikacije kod dece sa Daunovim sindromom je *Hanen Program for Parents*. Ovaj program predstavlja primer intervencije za responsivno roditeljstvo, a njegovi glavni ciljevi su unapređenje vještina socijalne komunikacije i jezičkog razvoja dece putem povećanja kvaliteta interakcije između deteta i roditelja. Programom je predviđeno podučavanje roditelja kako da prate inicijativu i vođenje od strane njihovog deteta i odgovaraju na ponašanje deteta na način koji je usaglašen sa trenutnim interesovanjima deteta. Rezultati nekoliko studija sprovedenih sa ciljem ispitivanja efikasnosti ovog programa ukazali su da postoje direktni efekti primene ovog pristupa na razvoj različitih aspekata komunikacije i jezičkog razvoja kod male dece sa zaostajanjem u jezičkom razvoju, uključujući i decu sa Daunovim sindromom (Girolametto, 1988, prema Warren, Brady, 2007; Girolametto, Pearce, & Weitzman, 1996).

Još jedan primer programa čija je efikasnost potvrđena u populaciji dece sa Daunovim sindromom nosi naziv *The Early Signing Project: Enhancing the development of early communication and language skills of children with Down syndrome* i namenjen je maloj deci koja tek ovladavaju komunikacionim vještinama. Aktivnosti u okviru ovog programa baziraju se na upotrebi gestova rukama koji imaju određeno značenje (označavaju predmete, pojave, radnje...), a koje roditelji koriste istovremeno sa govorom. Kroz interakciju sa roditeljima u kućnim uslovima, deca su podsticana da koriste ove gestove za rutinsku komunikaciju ili u okviru igre i slušanja pesama. Roditelji su podučavani da senzitivno reaguju na komunikaciono ponašanje deteta i da svoje govorno obraćanje deci potkrepljuju gestovima, prema dostignutom nivou

razumevanja deteta. Procena efikasnosti programa za razvoj sposobnosti dece pokazala je da je rani program učenja gestova bio veoma koristan za ovu decu i da su se pozitivni efekti održali tokom dve godine nakon završetka programa. U poređenju sa kontrolnom grupom dece sa istim sindromom koja nisu učestvovala u ovom programu, deca iz eksperimentalne grupe su na uzrastu od tri, četiri i pet godina koristila daleko širi spektar komunikacionih sredstava i bila naprednija u jezičkom razvoju i kognitivnim sposobnostima. Rečnik dece iz eksperimentalne grupe nakon intervencije bio je bogatiji u odnosu na kontrolnu grupu dece na uzrastima od tri i četiri godine. Ovladavanje brojnim gestovima i povezivanje istih sa rečju obezbedilo je deci učesnicima programa širi spektar dostupnih simbola i omogućilo im da stupaju u interakcije sa drugima na način koji može podsticajno delovati na njegov dalji razvoj veština komunikacije. Nalazi ove studije sugerišu da je upotreba gestova za označavanje bila most od rane preverbalne faze komunikacije ka upotrebi govornog jezika i da tranziciona faza od preverbalne ka verbalnoj komunikaciji može biti poboljšana putem ka cilju orijentisane upotrebe sredstava komunikacije koji su detetu dostupni pre nego što ovlada rečima (Launonen et al., 1996).

Pristup koji se zasniva na unapređenju responzivnosti roditelja i podučavanju deteta u prirodnom okruženju u cilju poboljšanja veština komunikacije deteta na ranom uzrastu, poznat pod nazivom *Responsivity Education/Prelinguistic Milieu-Teaching* (McCauley & Fey, 2006), primenjen je u nekoliko studija u kojima su dobijeni pozitivni rezultati njegove primene. U okviru ovog pristupa podrazumeva se da stručnjaci rade direktno sa detetom kako bi se uspostavio repertoar ranih veština komunikacije, a da se istovremeno sprovodi i trening za roditelje namenjen povećanju responzivnosti u vezi sa komunikacionim ponašanjem njihove dece. Osnovna pretpostavka na kojoj se zasniva ovaj pristup je da je visoka responzivnost roditelja neophodan, ali ne i dovoljan uslov za podsticanje komunikacionog razvoja malog deteta sa intelektualnom ometenošću, te se očekuje se da kombinacija dva pristupa rezultuje razvojem novih veština u repertoaru deteta kao rezultat direktne intervencije profesionalaca, pri čemu će rast i generalizacija ovih novih veština biti obezbeđeni responzivnošću i visokim nivoom angažovanja roditelja u kućnim uslovima (Warren & Brady, 2007). Pozitivni efekti ovog pristupa zabeleženi su u populaciji dece sa intelektualnom ometenošću. Na primer, u studiji kojom je, između ostalog, obuhvaćeno 17 dece sa intelektualnom ometenošću, primena ovog programa unapredila je razvoj veštine izražavanja zahteva ove dece (Yoder & Warren, 2002).

Zaključna razmatranja

Razvoj komunikacionih veština dece sa Daunovim sindromom zaostaje za očekivanjima baziranim na hronološkom uzrastu. U cilju stimulacije razvoja verbalne i neverbalne komunikacije ove dece, a u skladu sa saznanjima o značaju ranog uzrasta za kasniji nivo komunikacione kompetencije, sugeriše se da je potrebno uključiti ovu decu u programe rane intervencije.

Jedan od aspekata rane intervencije podrazumeva neposredan rad stručnjaka sa malim detetom na razvoju ciljanih preverbalnih i verbalnih komunikacionih veština. Kako populaciju osoba sa Daunovim sindromom karakteriše specifičan bihevioralni fenotip – razvojni profil potencijala i ograničenja povezan sa ovim genetskim poremećajem koji se ispoljava već u ranom detinjstvu, ove oblasti snaga i slabosti treba imati u vidu prilikom planiranja intervencija. Relativno dobre vizuelne sposobnosti, izraženo interesovanje za druge osobe i emocionalna toplina ove dece mogu predstavljati bazu na kojoj će se graditi prvo veštine neverbalne komunikacije, a kasnije i korišćenje govora u toj funkciji.

Imajući u vidu da rezultati brojnih istraživanja govore u prilog postojanja povezanosti između kvaliteta rane interakcije dece sa Daunovim sindromom i njihovih roditelja i razvoja komunikacionih sposobnosti ove dece, nameće se zaključak da roditelji mogu imati značajnu ulogu u ranom stimulanju razvoja komunikacione kompetencije svoje dece. Takva pretpostavka je i potvrđena rezultatima više studija koji su pokazali da su programi rane intervencije koji se zasnivaju na unapređenju responzivnosti roditelja za komunikaciono ponašanje njihove dece i obučavanju roditelja strategijama podsticanja razvoja komunikacionih sposobnosti deteta u kućnim uslovima efikasni u unapređenju kvantiteta i kvaliteta jezika i komunikacije ove dece.

Literatura

- Adamson, L. B., Bakeman, R., Deckner, D. F., & Nelson, P. B. (2012). Rating parent-child interactions: Joint engagement, communication dynamics, and shared topics in autism, down syndrome, and typical development. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 42(12), 2622-2635.
- Adamson, L. B., Bakeman, R., Deckner, D. F., & Ronski, M. (2009). Joint engagement and the emergence of language in children with autism and Down syndrome. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 39(1), 84-96.
- Berger, J., & Cunningham, C. C. (1981). The development of eye contact between mothers and normal versus Down's syndrome infants. *Developmental Psychology*, 17(5), 678-689.
- Carpendale, J. I., & Lewis, C. (2004). Constructing an understanding of mind: The development of children's social understanding within social interaction. *Behavioral and Brain Sciences*, 27(1), 79-96.
- Carpenter, M., Nagell, K., Tomasello, M., Butterworth, G., & Moore, C. (1998). Social cognition, joint attention, and communicative competence from 9 to 15 months of age. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 63(4), i-174. <http://doi.org/10.2307/1166214>
- Crais, E. R., Watson, L. R., & Baranek, G. T. (2009). Use of gesture development in profiling children's prelinguistic communication skills. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 18(1), 95-108.
- De Falco, S., Esposito, G., Venuti, P., & Bornstein, M. H. (2008). Fathers' play with their Down syndrome children. *Journal of Intellectual Disability Research*, 52(6), 490-502.
- De Falco, S., Esposito, G., Venuti, P., & Bornstein, M. H. (2010). Mothers and fathers at play with their children with Down syndrome: influence on child exploratory and symbolic activity. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 23(6), 597-605.
- De Falco, S., Venuti, P., Esposito, G., & Bornstein, M. H. (2011). Maternal and paternal pragmatic speech directed to young children with Down syndrome and typical development. *Infant Behavior and Development*, 34(1), 161-169.

- Dykens, E., Hodapp, R., & Evans, D. (2006). Profiles and development of adaptive behavior in children with Down syndrome. *Down Syndrome Research and Practice*, 9(3), 45-50.
- Fidler, D. J. (2006). The emergence of a syndrome-specific personality profile in young children with Down syndrome. *Down syndrome: Neurobehavioural specificity*, 139-152.
- Fidler, D., Most, D., & Philofsky, A. (2008). The Down syndrome behavioural phenotype: Taking a developmental approach. *Down Syndrome Research and Practice*, 11(3) 37-44.
- Girolametto, L., Pearce, P. S., & Weitzman, E. (1996). Interactive focused stimulation for toddlers with expressive vocabulary delays. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 39(6), 1274-1283.
- Hauser-Cram, P., Warfield, M. E., Shonkoff, J. P., Krauss, M. W., Sayer, A., Upshur, C. C., & Hodapp, R. M. (2001). Children with disabilities: A longitudinal study of child development and parent well-being. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 66(3), i-126.
- Hauser-Cram, P., Warfield, M. E., Shonkoff, J. P., Krauss, M. W., Upshur, C. C., & Sayer, A. (1999). Family influences on adaptive development in young children with Down syndrome. *Child Development*, 70(4), 979-989.
- Iarocci, G., Yager, J., Rombough, A., & McLaughlin, J. (2008). The development of social competence among persons with Down syndrome: From survival to social inclusion. *International Review of Research in Mental Retardation*, 35(1), 87-119.
- Iverson, J. M., Longobardi, E., & Caselli, M. C. (2003). Relationship between gestures and words in children with Down's syndrome and typically developing children in the early stages of communicative development. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 38(2), 179-197.
- Kaiser, A. P., & Roberts, M. Y. (2011). Advances in early communication and language intervention. *Journal of Early Intervention*, 33(4), 298-309.
- Kasari, C., Paparella, T., Freeman, S., & Jahromi, L. B. (2008). Language outcome in autism: randomized comparison of joint attention and play interventions. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 76(1), 125-137.

- Klein, P., Adi-Japha, E., & Rosenthal, V. (2009). Maternal teaching behaviour and pre-verbal development of children with Down syndrome and typically developing children. *Down Syndrome Research and Practice*, 12(1) 1-12.
- Landry, S. H., Smith, K. E., & Swank, P. R. (2006). Responsive parenting: establishing early foundations for social, communication, and independent problem-solving skills. *Developmental Psychology*, 42(4), 627-642.
- Launonen, K., von Tetzchaner, S., & Jensen, M. H. (1996). Enhancing communication skills of children with Down syndrome: Early use of manual signs. In S. Von Tetzchner and M. H. Jensen (Eds.), *Augmentative and Alternative Communication: European Perspectives*, (pp. 213-231). London: Whurr Publishers.
- Lindsey, E. W., Cremeens, P. R., Colwell, M. J., & Caldera, Y. M. (2009). The structure of parent-child dyadic synchrony in toddlerhood and children's communication competence and Self-control. *Social Development*, 18(2), 375-396.
- Lyytinen, P., Poikkeus, A. M., Laakso, M. L., Eklund, K., & Lyytinen, H. (2001). Language development and symbolic play in children with and without familial risk for dyslexia. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 44(4), 873-885.
- Mahoney, G. (1988). Maternal communication style with mentally retarded children. *American Journal on Mental Retardation*, 92(4), 352-359.
- Martin, G. E., Klusek, J., Estigarribia, B., & Roberts, J. E. (2009). Language characteristics of individuals with Down syndrome. *Topics in Language Disorders*, 29(2), 112-132.
- Mundy, P., Kasari, C., Sigman, M., & Ruskin, E. (1995). Nonverbal communication and early language acquisition in children with Down syndrome and in normally developing children. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 38(1), 157-167.
- O'Toole, C., & Chiat, S. (2006). Symbolic functioning and language development in children with Down syndrome. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 41(2), 155-171.
- Roach, M. A., Barratt, M. S., Miller, J. F., & Leavitt, L. A. (1998). The structure of mother-child play: Young children with Down syndrome and typically developing children. *Developmental Psychology*, 34(1), 77-87.

- Singh, S. J., Iacono, T., & Gray, K. M. (2015). Interactions of pre-symbolic children with developmental disabilities with their mothers and siblings. *International Journal of Language & Communication Disorders, 50*(2), 202-214.
- Slonims, V., & McConachie, H. (2006). Analysis of mother–infant interaction in infants with Down syndrome and typically developing infants. *American Journal of Mental Retardation, 111*(4), 273-289.
- Venuti, P., De Falco, S., Esposito, G., Zaninelli, M., & Bornstein, M. H. (2012). Maternal functional speech to children: A comparison of autism spectrum disorder, Down syndrome, and typical development. *Research in Developmental Disabilities, 33*(2), 506-517.
- Venuti, P., De Falco, S., Giusti, Z., & Bornstein, M. H. (2008). Play and emotional availability in young children with Down syndrome. *Infant Mental Health Journal, 29*(2), 133-152.
- Warren, S. F., & Brady, N. C. (2007). The role of maternal responsivity in the development of children with intellectual disabilities. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews, 13*(4), 330-338.
- Williams, K. R., Wishart, J. G., Pitcairn, T. K., & Willis, D. S. (2005). Emotion recognition by children with Down syndrome: Investigation of specific impairments and error patterns. *American Journal on Mental Retardation, 110*(5), 378-392.
- Yoder, P. J., & Warren, S. F. (2002). Effects of prelinguistic milieu teaching and parent responsivity education on dyads involving children with intellectual disabilities. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 45*(6), 1158-1174.

CHARACTERISTICS AND IMPORTANCE OF EARLY PARENT-CHILD INTERACTION FOR DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN CHILDREN WITH DOWN SYNDROME

Marija Cvijetić
Primary school „6. oktobar“, Kikinda, Serbia

Abstract

Children with Down syndrome from infancy have a number of peculiarities and difficulties in verbal and non-verbal communication, which to a lesser or greater extent persist later in life in this population. As these problems can be spotted early in development, and these children spend most of their time with their families during first few years of life, their parents could play a significant role in early stimulation of speech and communication.

The aim of this paper was to determine characteristics and importance of early interaction of children with Down syndrome and their parents for development of communication skills of these children, as well as identifying potential directions of intervention in this area, which include the involvement of parents.

Based on review and analysis of available literature it can be concluded that frequency and style of interaction, responsiveness of parents for the child's communication attempts, timeliness of parents' responses and monitoring the child's interest in communication may be associated with subsequent communication competence of children with Down syndrome. Special attention is given to shared, structured play of these children with their parents, as a method of improving the quality of play, which is an important predictor of verbal communication skills. Also, it has been shown that early intervention programs, which are based on increasing the responsiveness of parents for communication behavior of their children with Down syndrome and teaching parents strategies for encouraging the development of communication capacities of the child at home are effective in improving the quantity and quality of language and communication abilities of these children.

As quality of early interaction of children with Down syndrome and their parents is a significant determinant for the development of communication skills of these children, it is important to make efforts to establish appropriate patterns of interaction, incorporating interventions in routines and interactions in the natural (family) environment of the child, in order to achieve optimal stimulation of these skills at an early age.

Keywords: play, intellectual disability, parent-child interaction, early intervention